

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/43/75-81>

Mənsur Xaspoladov

Viqas Med psixoloji mərkəz

<https://orcid.org/0000-0002-8607-4996>

xmensur@maill.ru

Autizmlı uşaqlarda intellektual inkişafa yönəlik terapiyalar

Xülasə

Bu məqalə autizm spektr pozuntusu (ASP) olan uşaqlarda intellektual inkişafı dəstəkləmək üçün müxtəlif terapiya metodlarını nəzərdən keçirir. Autizmlı uşaqların intellektual bacarıqları geniş spektrdə dəyişdiyindən, onların inkişafını dəstəkləyən fərdi yanaşmalar tələb olunur. Məqalədə ABA (Tətbiqi Davranış Analizi), CBT (Koqnitiv-Davranışçı Terapiya), sensor terapiyalar, sosial bacarıq müdaxilələri, alternativ ünsiyyət metodları, virtual reallıq və süni intellekt əsaslı müdaxilələr, inklüziv təhsil və peşə yönümlü tədris modelləri ətraflı şəkildə izah olunur.

Hər bir terapiya metodu autizmlı uşaqların öyrənmə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edən elmi əsaslara malikdir. Xüsusilə erkən müdaxilənin əhəmiyyəti vurğulanır və fərdi yanaşmaların daha effektiv nəticələr verdiyi qeyd olunur. Gələcək tədqiqatların texnologiya əsaslı terapiyaların inkişaf etdirilməsinə və fərdi yanaşmaların gücləndirilməsinə yönəldilməsi tövsiyə edilir.

Açar sözlər: *autizm spektr pozuntusu, intellektual inkişaf, ABA terapiyası, CBT terapiyası, sensor terapiya, sosial bacarıqlar, alternativ ünsiyyət, inklüziv təhsil, peşə təhsili, süni intellekt, virtual reallıq, uşaqlarda inkişaf, fərdi tədris, neyrobioloji tədqiqatlar, autizm terapiyası*

Mansur Khaspoladov

Vigas Med Psychological Center

<https://orcid.org/0000-0002-8607-4996>

xmensur@maill.ru

Therapies Aimed at Intellectual Development in Children with Autism

Abstract

This article reviews various therapies to support intellectual development in children with autism spectrum disorder (ASD). Since the intellectual abilities of children with autism vary across a wide spectrum, individualized approaches are required to support their development. The article discusses in detail ABA (Applied Behavior Analysis), CBT (Cognitive Behavioral Therapy), sensory therapies, social skills interventions, alternative communication methods, virtual reality and artificial intelligence-based interventions, inclusive education, and vocationally oriented teaching models.

Each therapy method has a scientific basis that helps improve the learning and communication skills of children with autism. In particular, the importance of early intervention is emphasized and individualized approaches are noted to produce more effective results. It is recommended that future research be directed towards the development of technology-based therapies and the strengthening of individualized approaches.

Keywords: *autism spectrum disorder, intellectual development, ABA therapy, CBT therapy, sensory therapy, social skills, alternative communication, inclusive education, vocational education, artificial intelligence, virtual reality, child development, individualized teaching, neurobiological research, autism therapy*

Giriş

Autizm spektr pozuntusu (ASP) erkən uşaqlıq dövründə ortaya çıxan və fərdlərin sosial ünsiyyət bacarıqlarına, davranışlarına və koqnitiv inkişafına təsir edən nevroinkşaf pozuntusudur (American

Psychiatric Association, 2013). Autizmlı uşaqların intellektual bacarıqları geniş spektrdə dəyişir: bəzi uşaqlar yüksək funksiyalı autizmə malik olub analitik düşünmə və spesifik bacarıqlarda üstünlük göstərsə də, digərləri ciddi koqnitiv gecikmələr və adaptasiya çətinlikləri ilə üzləşirlər (Estes, Rivera, Bryan & Munson, 2011). Bu fərqliliklər autizmlı uşaqların təhsil, ünsiyyət və gündəlik həyat bacarıqlarının inkişafı üçün fərdi terapiya və dəstək proqramlarının tətbiqini zəruri edir.

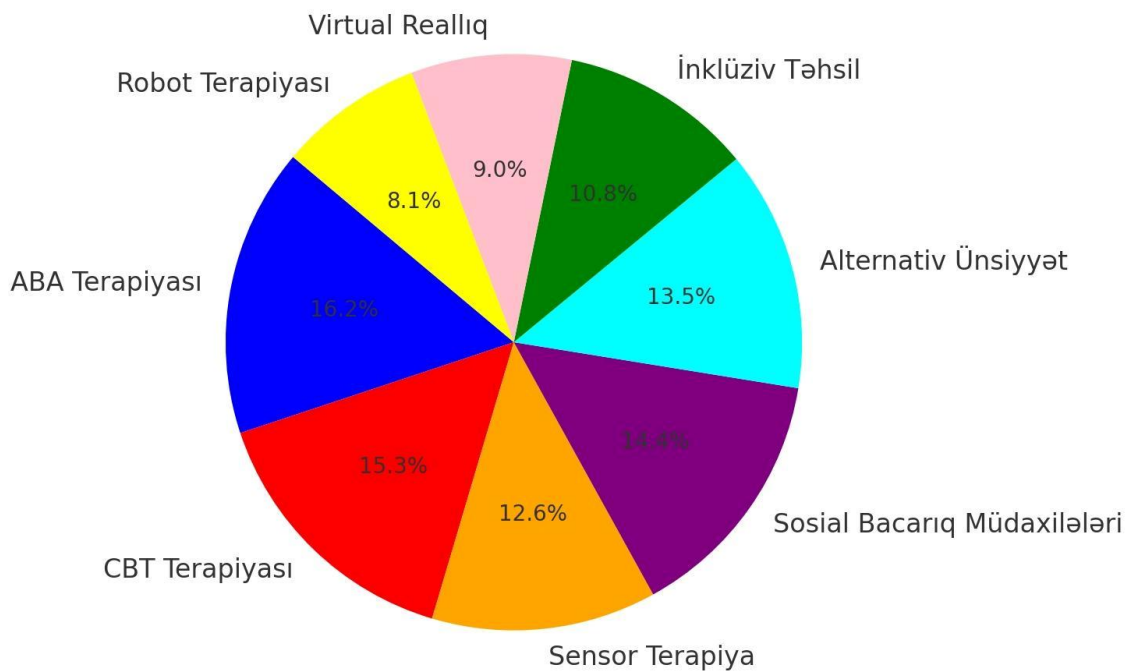
Son illərdə ASP-li uşaqların intellektual inkişafını dəstəkləmək üçün müxtəlif terapiya və müdaxilə metodları işlənib hazırlanmışdır. Bu terapiyalar uşaqların koqnitiv və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək, onların akademik və gündəlik həyat uğurlarına töhfə vermək məqsədi daşıyır. Tətbiqi Davranış Analizi (ABA), Koqnitiv-Davranışçı Terapiya (CBT), sensor terapiyalar, sosial bacarıq müdaxilələri, alternativ ünsiyyət metodları və inklüziv təhsil yanaşmaları autizmlı uşaqlar üçün ən çox istifadə edilən metodlardır.

Eyni zamanda, texnologiya əsaslı müdaxilələr, o cümlədən süni intellekt, virtual reallıq və robot terapiyaları kimi yeni yanaşmalar ASP-li uşaqların təhsil və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə edilir. Bu terapiyaların məqsədi yalnız uşaqların davranışlarını tənظیم etmək deyil, həm də onların öyrənmə bacarıqlarını artırmaq və müstəqillik səviyyəsini yüksəltməkdir.

Bu məqalədə ASP-li uşaqların intellektual inkişafını dəstəkləyən 20 əsas terapiya növü ətraflı şəkildə izah ediləcəkdir. Hər bir terapiya metodunun məqsədləri, tətbiq sahələri və elmi əsasları nəzərdən keçirilərək, onların effektivliyi və gələcək perspektivləri haqqında məlumat veriləcəkdir. Məqalənin məqsədi autizmlı uşaqlara fərdi və kompleks yanaşmaların əhəmiyyətini vurğulamaq və gələcəkdə bu sahədə aparılan tədqiqatlara töhfə verməkdir.

Tədqiqat

Autizmlı Uşaqlar Üçün Müxtəlif Terapiya Metodlarının İstifadə Faizi

1. Tətbiqi Davranış Analizi (ABA) Terapiyası. Tətbiqi Davranış Analizi (ABA) autizmlı uşaqlarda sosial və intellektual bacarıqları inkişaf etdirmək üçün ən çox istifadə edilən elmi əsaslı terapiya metodudur. ABA-nın əsas prinsipləri: Müsbət gücləndirmə yolu ilə davranışların formalaşdırılması; Fərdi tədris proqramlarının tətbiqi; Davranışların ölçülməsi və dəyərləndirilməsi.

ABA terapiyasının effektivliyi: Araşdırmalar göstərir ki, ABA terapiyası erkən yaşda tətbiq edildikdə autizmlı uşaqların koqnitiv və sosial bacarıqlarında ciddi irəliləyiş müşahidə olunur.

Məsələn, Bellini və əməkdaşlarının (2007) apardığı araşdırmalara görə, ABA terapiyası alan uşaqların 70%-i nitq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir.

ABA terapiyasının əsas metodları:

Diskret Sınaq Təlimi (DTT) – Məlumatları kiçik hissələrə bölərək öyrətmə;

Təbii mühitdə tədris (NET) – Gündəlik həyat fəaliyyətləri üzərində tədris;

Pivotal Reaksiya Təlimi (PRT) – Uşağın öz təşəbbüskarlığını artıran metod;

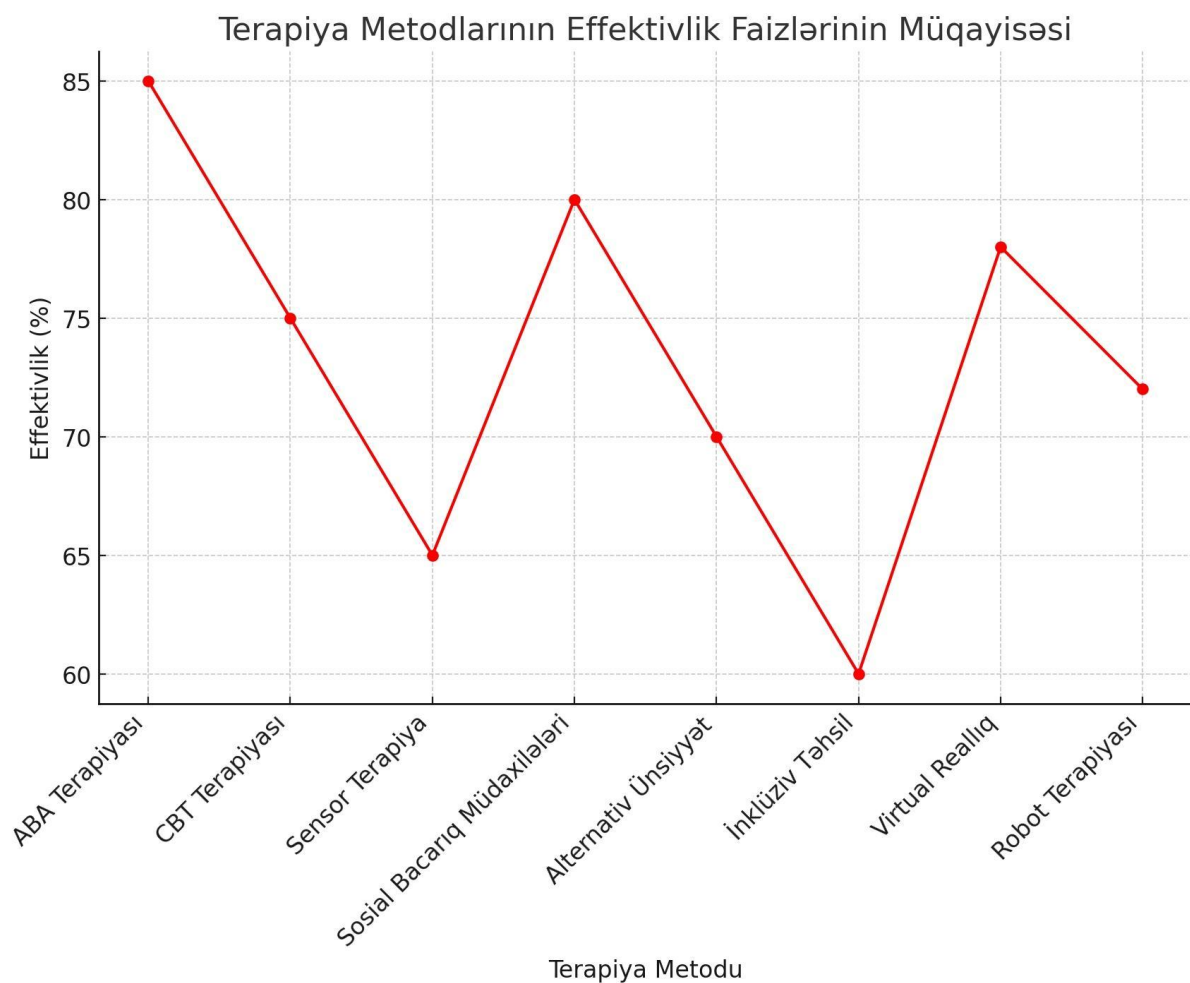
ABA terapiyasının məqsədi yalnız problemləli davranışları azaltmaq deyil, həm də uşağın öyrənmə bacarıqlarını artırmaqdır.

2.Koqnitiv-Davranışçı Terapiya (CBT). Koqnitiv-Davranışçı Terapiya (CBT) əsasən yüksək funksiyalı autizmlə uşaqlara yönəldilmişdir və onların emosional tənzimləmə, problem həll etmə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

CBT-nin əsas məqsədləri: Uşağın duyğularını və düşüncələrini daha yaxşı anlamasına kömək etmək, problem həll etmə və çevik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, stress və narahatlıq səviyyəsini azaltmaq.

CBT terapiyasının effektivliyi: Araşdırmalar göstərir ki, CBT terapiyası alan uşaqların öz duyğularını idarə etmə qabiliyyəti və sosial bacarıqları inkişaf edir (Geurts, Corbett & Solomon, 2009).

3.Sensor Terapiyaları. Sensor terapiyaları autizmlə uşaqların duyğusal əməl problemlərini həll etməyə yönəlmişdir.

Sensor problemlərinin növləri : Həddindən artıq həssaslıq (hipersensitivlik), Az həssaslıq (hiposensitivlik).

Terapiya üsulları: Dərin təzyiq terapiyası (Weighted blankets, vestlər), Mütəmadi fiziki məşqlər, Toxunma, səs və vizual terapiya. Bu terapiyalar uşağın duyğusal tənzimlənməsinə və intellektual inkişafına müsbət təsir göstərir.

4.Sosial Bacarıq Müdaxilələri. Autizmlı uşaqlar üçün sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi çox vacibdir. Metodlar: Rollu oyunlar və sosial ssenarilər, Qrup terapiyaları və sosial bacarıq dərsləri. Araşdırmalar göstərir ki, sosial bacarıq müdaxilələri uşaqların sosial əlaqə qurmaq və dostluq münasibətləri yaratmaq bacarığını artırır (Kasari, Rotheram-Fuller, Locke & Gulsrud, 2015).

5.Alternativ və Augmentativ Ünsiyyət (AAC) Terapiyası. Autizmlı uşaqların bir hissəsi danışmaq qabiliyyətindən məhrumdur. AAC terapiyası bu uşaqlar üçün alternativ ünsiyyət vasitələri təqdim edir.

Metodlar: Şəkil əsaslı ünsiyyət (PECS), Elektron ünsiyyət cihazları. Bu terapiya uşaqların ünsiyyət bacarıqlarını artırmağa kömək edir (Koegel, Matos-Ferreira & Koegel, 2012).

6.Virtual Reallıq və Süni İntellekt Əsaslı Təlimlər. Süni intellekt və virtual reallıq əsaslı proqramlar autizmlı uşaqlara sosial ssenariləri öyrənməyə və intellektual bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

7.Robot Terapiyaları. Robotlar vasitəsilə uşaqlar jestlər və nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu metod yeni texnologiyalardan istifadə etməklə autizmlı uşaqların ünsiyyətini və intellektual bacarıqlarını artırır (Jones & Klin, 2019).

8.STEAM Təhsili (Elm, Texnologiya, Mühəndislik, İncəsənət, Riyaziyyat). STEAM proqramları autizmlı uşaqlar üçün xüsusi metodlarla tətbiq edilir. Onlar analitik və yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

9.İnklüziv Təhsil və Differensial Tədris. Autizmlı uşaqların akademik uğurlarını artırmaq üçün inklüziv təhsil metodları mühüm rol oynayır. İnküziv təhsil modeli ASP-li uşaqların tipik inkişaf edən uşaqlarla birlikdə təhsil almasına imkan yaradır. Bu yanaşma onların sosial bacarıqlarını və koqnitiv inkişafını dəstəkləyir.

İnklüziv Təhsilin Prinsipləri: Autizmlı uşaqların fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşmış tədris proqramları; Müəllimlər üçün xüsusi təlim və metodiki dəstək; Dərs mühitinin uyğunlaşdırılması və vizual köməkçilərin istifadəsi. Tədqiqatlar göstərir ki, inklüziv təhsil alan autizmlı uşaqların ünsiyyət və sosial bacarıqları inkişaf edir, onların akademik nəticələri isə fərdi tədris modeli ilə oxuyan uşaqlardan daha yüksək ola bilər.

10.Peşə və İş Bacarıqlarının İnkişafı. Autizmlı yeniyetmələrin və gənclərin gələcək müstəqil həyatlarını təmin etmək üçün peşə bacarıqlarının inkişafı vacibdir.

Peşə Yönlü Tədrisin Məqsədləri: Praktiki həyat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, İş mühitinə uyğunlaşmaq üçün təlimlər, Avtonom işləmək və sosial mühitdə uğur qazanmaq. Xüsusi peşə məktəbləri və təlim proqramları autizmlı fərdlərə əmək bazarında özlərinə yer tapmaqda kömək edir.

11.İcraedici Funksiyaların İnkişafı. İcraedici funksiyalar diqqət, planlaşdırma və çevik düşünmə kimi bacarıqları əhatə edir. Autizmlı uşaqların icraedici funksiyalarında çatışmazlıqlar müşahidə oluna bilər.

İnkişaf Metodları: Planlaşdırma və vaxt idarəetmə strategiyaları; Problemlərin həllinə yönəlik təlimlər; Görsəlləşdirmə texnikaları və qrafik təşkilatçılar. Bu bacarıqlar akademik və sosial uğurlar üçün mühüm rol oynayır.

12.Duyğu Tənzimləmə və Stres İdarəetmə. Autizmlı uşaqlarda duyğuların tənzimlənməsi çətinlikləri müşahidə oluna bilər. Buna görə də, emosional tənzimləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Metodlar: Mindfulness (Şüurlu fərqişləndirilmə) təlimləri; Nəfəs texnikaları və fiziki fəaliyyətlər; CBT əsasında duyğuların idarə edilməsi. Bu metodlar uşaqların narahatlıq və stress səviyyəsini azaltmağa kömək edir.

13.Alternativ Ünsiyyət Yanaşmaları. Nitq bacarıqları zəif olan autizmlı uşaqlar üçün alternativ ünsiyyət vasitələri vacibdir. Əsas Yanaşmalar: PECS (Picture Exchange Communication System); Elektron ünsiyyət cihazları; Göz ilə idarə olunan sistemlər. Bu metodlar autizmlı uşaqların müstəqil ünsiyyət qurmasına kömək edir.

14. Təhsil Oyunları və Rəqəmsal Texnologiyalar. Mobil tətbiqlər və interaktiv təhsil oyunları autizmlə uşaqlar üçün motivasiyaedici və effektiv təhsil vasitəsidir. Əsas üstünlükləri: Vizual və interaktiv tədris imkanları; Fərdi öyrənmə tempinin təmin olunması; Davamlı məşq və praktiki bacarıqların inkişafı. Bu metodlar akademik və kognitiv bacarıqları artırmağa kömək edir.

15. Ailə və Müəllim Əməkdaşlığı. Autizmlə uşaqların inkişafında ailə və müəllimlərin əməkdaşlığı mühüm rol oynayır. Əsas Yanaşmalar: Valideynlərin təlimlərə cəlb edilməsi; Evdə terapiya proqramlarının tətbiqi; Davamlı ünsiyyət və müəllim-valideyn əməkdaşlığı. Araşdırmalar göstərir ki, ailə dəstəyi ilə aparılan terapiyalar daha effektiv nəticələr verir.

16. Qrup Terapiyaları və Sosial Dəstək Proqramları. Autizmlə uşaqlar üçün xüsusi hazırlanmış qrup terapiyaları onların sosial bacarıqlarını artırmağa kömək edir. Metodlar: Kiçik qruplarla sosial bacarıq təlimləri; Emosional tənzimləmə üçün psixoloji dəstək proqramları; Müxtəlif yaş qrupları üçün fərdi yanaşmalar. Bu proqramlar uşaqların dostluq münasibətləri qurmasına və sosial adaptasiyasına kömək edir.

17. Musiqi və İncəsənət Terapiyaları. Musiqi və incəsənət terapiyaları autizmlə uşaqlara öz hisslərini ifadə etməyə və yaradıcılıqlarını inkişaf etdirməyə imkan yaradır.

Əsas Üstünlükləri: Emosional tənzimləməni dəstəkləyir; Ünsiyyət bacarıqlarını artırır; Özünü ifadə etməyə kömək edir. Bu metodlar uşaqların nitq bacarıqlarını və sosial uyğunlaşmasını gücləndirir.

18. Bədən və Hərəkət Terapiyası. Fiziki fəaliyyətlər autizmlə uşaqların duyğu və motor bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Metodlar: Yoqa və meditasiya təlimləri, Reabilitasiya əsaslı hərəkət terapiyaları, İdman və fiziki fəaliyyətlər. Bu yanaşmalar uşaqların diqqət və konsentrasiya səviyyəsini artırır.

19. Genetik və Neyrobioloji Tədqiqatlara Əsaslanan Müdaxilələr. Autizmin bioloji və genetik əsaslarını daha yaxşı başa düşmək üçün yeni tədqiqatlar aparılır.

Əsas Yanaşmalar: Neyrobioloji müayinələrin aparılması; Fərdi genetik analizlər əsasında terapiya metodlarının hazırlanması; Bilişsel neyroelmlə bağlı yeni üsulların inkişaf etdirilməsi. Bu sahədə aparılan araşdırmalar yeni terapiya metodlarının inkişafına kömək edir.

20. Süni İntellekt və Machine Learning Əsaslı Müdaxilələr. Süni intellekt və maşın öyrənməsi əsaslı proqramlar autizmlə uşaqlar üçün fərdiləşdirilmiş tədris və terapiya imkanları yarada bilər. Əsas Üstünlükləri: Uşaqların davranışlarını analiz edərək fərdi terapiya planlarının hazırlanması; Sosial və akademik bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün avtomatlaşdırılmış sistemlər; Davranışın proqnozlaşdırılması və adaptiv müdaxilə proqramları.

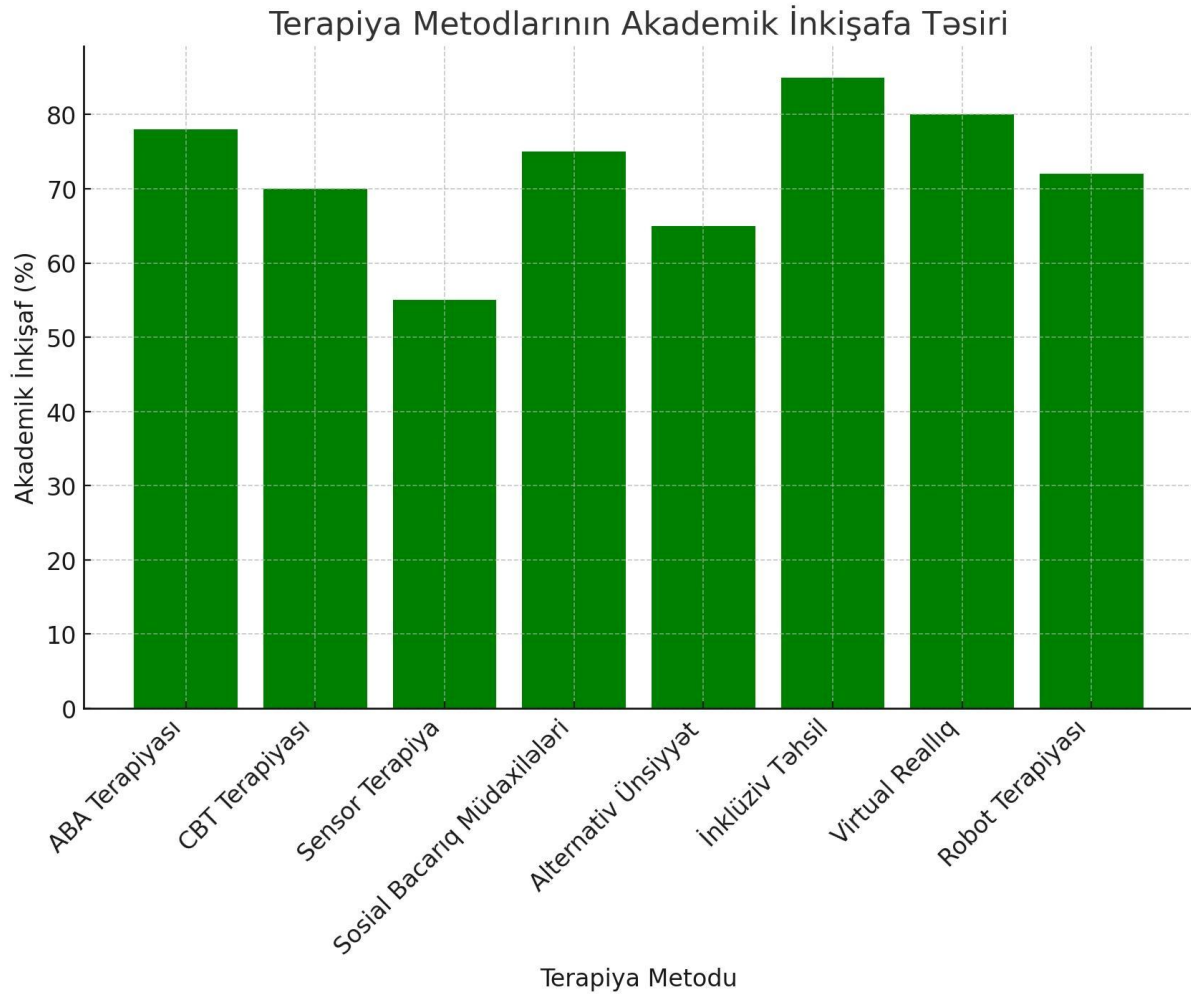
Gələcəkdə bu sahədəki yeniliklər autizmlə uşaqlar üçün daha effektiv terapiya və təhsil imkanları yaradacaq.

Nəticə

Autizm spektr pozuntusu (ASP) olan uşaqların intellektual inkişafını dəstəkləmək üçün müxtəlif terapiya və müdaxilə metodları mövcuddur. Bu metodlar fərqli kognitiv və sosial bacarıqlara malik olan uşaqlar üçün fərdi və kompleks yanaşmalar təqdim edərək onların akademik, sosial və gündəlik həyat bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Məqalədə ABA (Tətbiqi Davranış Analizi), CBT (Kognitiv-Davranışçı Terapiya), sensor terapiyalar, sosial bacarıq müdaxilələri, alternativ ünsiyyət üsulları, virtual reallıq və süni intellekt əsaslı metodlar, inklüziv təhsil, peşə təhsili və icraedici funksiyaların inkişafına yönəlmiş yanaşmalar geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, erkən müdaxilə və fərdi terapiya proqramlarının tətbiqi ASP-li uşaqların inkişafına müsbət təsir göstərir, onların öyrənmə qabiliyyətini artırır və müstəqil həyat sürmələrinə kömək edir.

Gələcək tədqiqatlar texnologiya əsaslı terapiya metodlarının daha da inkişaf etdirilməsinə və fərdi yanaşmaların gücləndirilməsinə yönəldilməlidir. Süni intellekt, maşın öyrənməsi və neyrobioloji tədqiqatların terapiya sahəsində tətbiqi ASP-li uşaqların daha effektiv dəstəklənməsinə imkan yarada bilər. Eyni zamanda, inklüziv təhsil modellərinin təkmilləşdirilməsi və ailələrin terapiya prosesinə daha aktiv şəkildə cəlb edilməsi bu uşaqların sosial adaptasiyasını və akademik uğurlarını artıracaqdır. Autizmlə uşaqların inkişafını dəstəkləyən terapiya metodlarının davamlı olaraq

təkmilləşdirilməsi və fərdiləşdirilməsi onların potensialını maksimum dərəcədə reallaşdırmağa kömək edəcək və cəmiyyətin inklüzivliyini artıracaqdır.

Ədəbiyyat

1. American Psychiatric Association. (2013). *Ruh Xəstəliklərinin Diaqnostik və Statistlik Təlimatı (5-ci nəşr)*. American Psychiatric Publishing.
2. Baranek, G.T., David, F.J., Poe, M.D., Stone, W.L., & Watson, L.R. (2006). Sensor təcrübə sorğusu: Autizm, inkişaf gecikmələri və tipik inkişaf göstərən uşaqlarda sensor xüsusiyyətlərin fərqləndirilməsi. *Uşaq Psixologiyası və Psixiatriya Jurnalı*, 47(6), 591-601.
3. Bauminger, N., & Kasari, C. (2000). Yüksək funksiyalı autizmlə uşaqlarda təkliyə çəkilmə və dostluq münasibətləri. *Uşaq İnkişafı*, 71(2), 447-456.
4. Bellini, S., Peters, J.K., Benner, L., & Hopf, A. (2007). Autizm spektr pozuntusu olan uşaqlar üçün məktəb əsaslı sosial bacarıq müdaxilələrinin meta-analizi. *Təkmilləşdirici və Xüsusi Təhsil*, 28(3), 153-162.
5. Boucher, J., Mayes, A., & Bigham, S. (2012). Autizm spektr pozuntusunda yaddaş. *Psixoloji Bülleten*, 138(3), 458-496.
6. Estes, A., Rivera, V., Bryan, M., & Munson, J. (2011). Autizm spektr pozuntusu olan uşaqlarda intellektual bacarıqlar: Uzunmüddətli tədqiqatlardan əldə olunan nəticələr. *Autizm Araşdırmaları*, 4(3), 185-200.
7. Geurts, H.M., Corbett, B., & Solomon, M. (2009). Autizmdə koqnitiv elastikliyin paradoksu. *Koqnitiv Elmlərdə Yeniliklər*, 13(2), 74-82.

8. Happé, F., & Frith, U. (2020). İllik Tədqiqat İcmalı: Keçmişə nəzər salaraq gələcəyə baxmaq – autizm anlayışının dəyişməsi və gələcək tədqiqatlara təsirləri. *Uşaq Psixologiyası və Psixiatriya Jurnalı*, 61(3), 218-232.
9. Jones, W., & Klin, A. (2019). Autizmlı fərdlərdə sosial səhnələrdə gözlərə diqqət yetirmə. *Amerika Uşaq və Yeniyetmə Psixiatriyası Akademiyasının Jurnalı*, 58(1), 1-9.
10. Kasari, C., Rotheram-Fuller, E., Locke, J., & Gulsrud, A. (2015). Bağlantı yaratmaq: Autizmlı uşaqlar üçün sosial bacarıq müdaxilələrinin təsadüfi nəzarətli sınağı. *Uşaq Psixologiyası və Psixiatriya Jurnalı*, 56(4).

Daxil oldu: 04.12.2024

Qəbul edildi: 16.03.2025